ALISHER NAVOIYNING MUSIQAGA DOIR QARASHLARI

Tojiyev Asadek Shamsiddin o'gli
Davlat Termiz Pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat va san'at
fakulteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqola buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiyning musiqaga doir qarashlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Navoiy o'z asarlarida musiqa san'atining nazariy va amaliy jihatlariga katta e'tibor qaratib, uning inson ma'naviy kamolotida tutgan o'rnini yoritgan. U musiqa va she'riyatning o'zaro uyg'unligini, ohangning so'zga beradigan ta'sirini hamda musiqaning estetik va tarbiyaviy ahamiyatini alohida ta'kidlagan. Maqolada Navoiyning lirik va ilmiy-falsafiy merosidagi musiqiy g'oyalar tizimli ravishda o'rganilib, uning zamonaviy musiqa nazariyasi uchun ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Musiqa, San'at, Estetika, She'riyat, Falsafa, Ma'naviyat, Meros

Kirish

Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilining asoschisi sifatida nafaqat so‘z san’atining ulug‘ darg‘asi, balki musiqa nazariyasi va amaliyotining ham yirik bilimdoni bo‘lgan. Uning ijodiy merosi musiqa san’atiga bo‘lgan chuqur hurmat va bilimdonlikni aks ettiruvchi boy manba hisoblanadi. Navoiyning musiqaga doir qarashlari uning adabiy asarlarida, falsafiy mushohadalarida va hatto shaxsiy hayotidagi faoliyatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu tadqiqot Alisher Navoiyning musiqa nazariyasi, uning asarlarida musiqiy tasvirlarning badiiy ifodasi, musiqaning inson ruhiyati va axloqiga ta’siri haqidagi falsafiy g‘oyalari, shuningdek, Navoiy davri musiqa madaniyatidagi o‘rni va uning keyingi avlodlarga ta’sirini atroflicha o‘rganishni maqsad qilgan.

Navoiy musiqaga oid chuqur tushunchaga ega bo‘lib, Forobiy va Ibn Sinoning musiqiy g‘oyalarini rivojlantirgan. U musiqa o‘rganishni “ilmi ta’lif” (kompozitsiya ilmi) va “ilmi iyqo” (musiqiy ritm)ga ajratgan, “ilmi advor” (o‘n ikki maqom) va “fanni musiqiy” (musiqa san’ati)ni tadqiq etgan [1]. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari kabi tarixiy manbalar Navoiyning ham vokal (“naqsh”), ham instrumental (“peshrav”) asarlar yaratganini ko‘rsatadi. “Qari Navoiy” kuyi uning ijodi bo‘lishi ehtimoli yuqori, bu fikrni Abdurauf Fitrat ham qo‘llab-quvvatlagan [1]. Xondamir kabi zamondoshlari Navoiyning qonun va ud kabi cholg‘u asboblarini mahorat bilan chalganini tasdiqlaganlar [1]. Uning g‘azallari ko‘plab klassik o‘zbek musiqiy shakllari, jumladan, “Bayot – II” va “Ushshoq” kabi maqomlarning lirik asosini tashkil etadi, uning she’riyatini musiqaga solish an’anasi zamondoshlaridan boshlangan va bugungi kungacha davom etmoqda [1]. Navoiyning keng qamrovli adabiy asarlari musiqa nazariyasi, cholg‘u asboblari tasnifi va o‘n ikki maqom tizimini batafsil bayon etib, uni buyuk musiqashunos sifatida mustahkamlagan [1].

Navoiyning musiqiy bilimlari amakisi va ayniqsa, Xoja Yusuf Burhondan olgan dastlabki ta’limi orqali shakllangan [6]. Uning adabiy merosida 26 mingdan ortiq musiqa bilan bog‘liq so‘zlar, yuzlab ixtisoslashgan atamalar mavjud [6]. Navoiy musiqani inson ruhiyatiga ta’sir etuvchi kuchli vosita sifatida qadrlagan va uni hayot bilan bog‘liq, ma’noli bo‘lishini targ‘ib qilgan [3]. Uning “Majolis un-nafois” va “Mahbub ul-qulub” kabi asarlarida musiqa ijodkorligining ilmiy va badiiy tavsiflari, xalq va professional og‘zaki an’analar masalalari yoritilgan [3]. Navoiy o‘z g‘azallarida musiqiy iboralarni mohirona talqin etib, kompozitsiya, klassik ijro va musiqa nazariyasi bo‘yicha chuqur bilimini namoyish etgan [5]. Uning she’riyatida musiqiy metaforalar va obrazlar keng qo‘llanilgan, ayniqsa “Sab’ai sayyor”da [6]. Navoiyning “Ey mug‘anniy” g‘azali uning “Mug‘anniynoma”si hisoblanib, uning murakkab musiqiy-semantik tafakkurini aks ettiradi [6]. Ushbu tadqiqot Navoiyning

musiqa merosini zamonaviy ilmiy metodologiyalar asosida tahlil qilib, uning o‘zbek musiqa madaniyati rivojidagi o‘rnini yangi ракурсдан yoritishga harakat qiladi.

Asosiy qism

Alisher Navoiyning musiqa nazariyasiga oid qarashlari uning ijodiy merosida markaziy o‘rin tutib, Sharq musiqa ilmiga ulkan hissa bo‘lib qo‘shilgan. U Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sinoning musiqiy g‘oyalarini chuqur o‘rganib, ularni o‘z davri kontekstida yanada rivojlantirgan. Navoiy musiqa o‘rganishni ikki asosiy yo‘nalishga ajratgan: “ilmi ta’lif” (kompozitsiya ilmi) va “ilmi iyqo” (musiqiy ritm ilmi) [1]. “Ilmi ta’lif” musiqiy asarlarni yaratish, ohanglar uyg‘unligini ta’minlash, kuy va qo‘shiqlarning tuzilish qonuniyatlarini o‘rganishni o‘z ichiga olgan bo‘lsa, “ilmi iyqo” ritmik tuzilmalar, vaznlar, zarblar va ularning musiqiy ifodadagi ahamiyatini tahlil qilgan. Bu bo‘linish Navoiyning musiqaga nafaqat estetik hodisa, balki aniq ilmiy asoslarga ega tizim sifatida yondashganini ko‘rsatadi. Uning “ilmi advor” (o‘n ikki maqom tizimi) va “fanni musiqiy” (musiqa san’ati)ni tadqiq etishi esa o‘z davrining eng murakkab musiqiy tizimlaridan biri bo‘lgan maqom nazariyasini chuqur anglaganidan dalolat beradi [1]. Navoiy o‘z asarlarida musiqa nazariyasi, cholg‘u asboblari tasnifi va o‘n ikki maqom tizimini batafsil bayon etib, uni buyuk musiqashunos sifatida mustahkamlagan [1]. Uning adabiy merosida 26 mingdan ortiq musiqa bilan bog‘liq so‘zlar, yuzlab ixtisoslashgan atamalar mavjud bo‘lib, bu uning musiqiy lug‘at boyligining naqadar kengligini ko‘rsatadi [6]. “Nag‘masoz” (bastakor), “Ushshoq”, “Navo” (klassik kuy nomlari), “tarona” (xalq janri), “chang”, “tanbur”, “ud” (cholg‘u asboblari) va “mug‘anniy” (ijrochi) kabi atamalar uning musiqiy bilimlarining chuqurligini tasdiqlaydi [5]. Bu terminologiya nafaqat musiqiy ma’nolarni, balki murakkab badiiy va falsafiy g‘oyalarni, muayyan hissiyot va holatlarni ifodalash uchun ham mohirona qo‘llanilgan [5].

Navoiyning musiqiy bilimlari faqat nazariy tushunchalar bilan cheklanib qolmagan, balki amaliyotda ham o‘z ifodasini topgan. Uning amakisi va ayniqsa, Xoja Yusuf

Burhondan olgan dastlabki ta’limi uning musiqiy salohiyatini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan [6]. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari kabi tarixiy manbalar Navoiyning ham vokal (“naqsh”), ham instrumental (“peshrav”) asarlar yaratganini ko‘rsatadi [1]. “Qari Navoiy” kuyi uning ijodi bo‘lishi ehtimoli yuqori bo‘lib, bu fikrni Abdurauf Fitrat ham qo‘llab-quvvatlagan [1]. Xondamir kabi zamondoshlari Navoiyning qonun va ud kabi cholg‘u asboblarini mahorat bilan chalganini tasdiqlaganlar [1]. Uning “Ey mug‘anniy” g‘azali esa uning “Mug‘anniynoma”si hisoblanib, unda murakkab musiqiy-semantik tafakkuri, musiqaning inson ruhiyatiga ta’siri va ijrochilik mahoratiga oid chuqur mushohadalar aks etgan [6]. Bu g‘azal Navoiyning musiqiy kompozitsiya, klassik ijro va musiqa nazariyasi bo‘yicha chuqur bilimini namoyish etadi [5]. Uning she’riyatida musiqiy metaforalar va obrazlar keng qo‘llanilgan bo‘lib, bu uning musiqaga bo‘lgan muhabbati va uni badiiy ifoda vositasi sifatida qadrlashini ko‘rsatadi [6]. Navoiy o‘z g‘azallarini ko‘pincha musiqiy kayfiyat bilan yakunlab, ba’zan musiqaning so‘zlarga nisbatan his-tuyg‘ularni ifodalashda ustunroq ekanligini ta’kidlagan [5]. Bu esa uning musiqani nafaqat san’at, balki inson ichki dunyosining eng nozik qirralarini ochib beruvchi universal til sifatida qabul qilganligini ko‘rsatadi.

Navoiy asarlarida musiqa va musiqiy asboblar shunchaki bezak emas, balki chuqur badiiy va falsafiy ma’no kasb etadi. U o‘z dostonlarida musiqiy metaforalarni tez-tez qo‘llab, muhabbat va go‘zallikni musiqiy sadolarga qiyoslagan, o‘z hikoyalarida musiqachilarga muhim o‘rin bergan [3]. Ayniqsa, “Sab’ai sayyor” dostonida musiqiy obrazlar va metaforalar nihoyatda boy va rang-barangdir [6]. Masalan, nayning sadosi ko‘pincha ayriliq, intizorlik va ishq dardini ifodalash uchun ishlatilsa, udning jaranglashi ehtiros va ma’naviy yuksalish ramzi bo‘lgan. Navoiyning besh dostoni – “Xamsa”ni akademik N.I. Konrad turli musiqiy kuy-ohanglarga qiyoslagani bejiz emas, chunki har bir doston o‘ziga xos ritm, ohang va emotsional yukga ega bo‘lib, musiqiy asarga xos uyg‘unlikni namoyish etadi [3]. Uning she’riyatida musiqiy iboralar

mohirona talqin etilib, kompozitsiya, klassik ijro va musiqa nazariyasi bo‘yicha chuqur bilimini namoyish etgan [5]. Navoiy musiqiy terminologiyani nafaqat musiqiy ma’noda, balki murakkab badiiy va falsafiy g‘oyalarni, muayyan hissiyot va holatlarni ifodalash uchun ham qo‘llagan [5]. Bu uning musiqani adabiy ifoda vositasi sifatida qanchalik mahorat bilan ishlatganini ko‘rsatadi. Uning asarlarida tasvirlangan musiqiy sahnalar, cholg‘u asboblari va ijrochilar obrazlari o‘quvchiga o‘sha davr musiqa madaniyatining jonli manzaralarini taqdim etadi, shu bilan birga, inson ruhiyatining turli holatlarini musiqiy ohanglar orqali ifodalashga xizmat qiladi.

Musiqaning inson ruhiyati va axloqiga ta’siri haqidagi falsafiy mushohadalar Navoiy ijodining muhim qirralaridan biridir. U musiqani inson ruhiyatiga ta’sir etuvchi kuchli vosita sifatida qadrlagan va uni hayot bilan bog‘liq, ma’noli bo‘lishini targ‘ib qilgan [3]. Navoiyning fikricha, musiqa nafaqat zavq bag‘ishlaydi, balki insonning ma’naviy kamolotiga, axloqiy tarbiyasiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Uning “Majolis un-nafois” va “Mahbub ul-qulub” kabi asarlarida musiqa ijodkorligining ilmiy va badiiy tavsiflari, xalq va professional og‘zaki an’analar masalalari yoritilgan [3]. Navoiy musiqani instrumental va vokal shakllarga ajratib, vokal musiqani ustun qo‘ygan, chunki u so‘z va musiqiy fikrning kuchli sintezini ta’minlaydi [3]. So‘zning ma’nosi musiqa bilan uyg‘unlashganda, u inson qalbida yanada chuqurroq aks-sado beradi, degan g‘oyani ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlarida musiqa insonni ezgulikka chorlovchi, yomonliklardan qaytaruvchi, qalbni poklovchi ilohiy ne’mat sifatida talqin etilgan. Musiqaning ruhiy quvvati insonni g‘am-anduhdan xalos etib, unga umid va ilhom bag‘ishlaydi. Navoiy o‘z g‘azallarida musiqiy kayfiyatni ta’kidlab, ba’zan musiqaning so‘zlarga nisbatan his-tuyg‘ularni ifodalashda ustunroq ekanligini ta’kidlagan [5]. Bu esa uning musiqani insonning ichki dunyosini, uning eng nozik kechinmalarini ifodalashda eng mukammal vosita deb bilganligini ko‘rsatadi. Musiqaning tarbiyaviy ahamiyati, uning jamiyatda axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashdagi o‘rni Navoiyning falsafiy mushohadalarining asosini tashkil etgan.

Alisher Navoiy davri, ya’ni XV asr oxiri va XVI asr boshlari Markaziy Osiyo musiqa madaniyatining oltin davrlaridan biri hisoblanadi. Hirot va Samarqand kabi shaharlar ilm-fan, san’at va madaniyat markazlari bo‘lib, bu yerda ko‘plab bastakorlar, musiqashunoslar va ijrochilar faoliyat yuritgan [6]. Navoiyning o‘zi Sulton Husayn Boyqaroning vaziri sifatida musiqa san’atiga chuqur hurmat bilan qaragan, musiqiy asarlar yaratgan va uning hissiy, ma’naviy va estetik qudratini tan olgan [3]. Uning atrofida doimiy ravishda taniqli bastakorlar, musiqashunoslar va ijrochilar jamlangan bo‘lib, ular bilan musiqiy ijod va nazariya bo‘yicha uzluksiz munozaralar olib borgan [6]. Bu muhit Navoiyning musiqiy bilimlarini yanada boyitgan va uning o‘z musiqiy qarashlarini shakllantirishiga yordam bergan. Navoiyning g‘azallari ko‘plab klassik o‘zbek musiqiy shakllari, jumladan, “Bayot – II” va “Ushshoq” kabi maqomlarning lirik asosini tashkil etadi [1]. Uning she’riyatini musiqaga solish an’anasi zamondoshlaridan boshlangan va bugungi kungacha davom etmoqda [1]. Bu esa Navoiyning nafaqat adabiyotda, balki musiqa san’atida ham o‘chmas iz qoldirganini ko‘rsatadi. Uning keng qamrovli adabiy asarlari musiqa nazariyasi, cholg‘u asboblari tasnifi va o‘n ikki maqom tizimini batafsil bayon etib, uni buyuk musiqashunos sifatida mustahkamlagan [1]. Navoiyning musiqaga bo‘lgan ehtirosi va bu sohadagi chuqur bilimi uning ijodiy merosini yanada boyitgan, uni o‘zbek musiqa madaniyatining rivojlanishida asosiy shaxslardan biriga aylantirgan. Uning davrida musiqa saroylarda ham, xalq orasida ham keng tarqalgan bo‘lib, Navoiy bu ikki an’anani o‘z ijodida mahorat bilan sintez qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning musiqaga doir qarashlari uning ko‘p qirrali ijodiy faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib, u nafaqat buyuk shoir va mutafakkir, balki mohir musiqashunos, bastakor va ijrochi ham bo‘lgan. Uning musiqa nazariyasiga oid chuqur bilimlari, musiqiy terminologiyani badiiy asarlarida mahorat bilan qo‘llashi, musiqaning inson ruhiyati va axloqiga ta’siri haqidagi falsafiy mushohadalari, shuningdek, o‘z davri musiqa madaniyatidagi faol ishtiroki uning merosini yanada

qimmatli qiladi. Navoiyning asarlari orqali biz XV asr musiqa san’atining nazariy asoslari, amaliyotdagi o‘rni va falsafiy mohiyati haqida keng tasavvurga ega bo‘lamiz. Uning g‘azallari bugungi kungacha ko‘plab musiqiy asarlarga ilhom berib kelayotgani, uning musiqiy merosining abadiy ahamiyatidan dalolat beradi. Navoiyning musiqaga bo‘lgan chuqur hurmati va uning bu sohadagi bilimlari o‘zbek musiqa madaniyatining rivojlanishiga beqiyos hissa qo‘shgan va keyingi avlodlar uchun bebaho manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning musiqiy qarashlari bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan, aksincha, Sharq musiqa san’atini chuqurroq anglash va tadqiq etish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Alisher Navoiyning musiqaga oid qarashlari uning ijodiy merosining muhim qirrasi bo'lib, uni nafaqat buyuk so'z ustasi, balki yetuk musiqashunos va bastakor sifatida ham tasdiqlaydi. U Sharq musiqa nazariyasini rivojlantirib, Forobiy va Ibn Sinoning g'oyalarini yangi bosqichga olib chiqqan. Navoiy asarlarida musiqiy tasvirlar va falsafiy mushohadalar inson ruhiyati va axloqiga musiqaning ta'sirini yoritadi. Uning ijodi o'zbek musiqa madaniyatiga beqiyos hissa qo'shib, keyingi avlodlar uchun bebaho ilhom manbai bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Xolmatova, M. X. (2021). Alisher Navoiy asarlarida musiqiy terminlarning badiiy ifodasi. Til va adabiyot ta'limi, (3), 45-48. – https://tadqiqot.uz/index.php/tadqiqot/issue/view/15

[2] Begmatov, S. (2022). Navoiy ijodida musiqa san'atining estetik talqini. San'atshunoslik masalalari, (2), 112-117. – https://art.uz/uz/jurnallar/sanatshunoslik-masalalari/

[3] Abdullayeva, G. A. (2022). Alisher Navoiy ijodida san'at sintezi masalalari. San'atshunoslik fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. O'zbekiston davlat

san'at va madaniyat instituti. – https://library.uz/uz/dissertatsiya-avtoreferatlari/

[4] Qurbonova, D. R. (2023). Navoiy g'azallarida musiqiy ohangdorlik va uning badiiy xususiyatlari. O'zbekiston Milliy universiteti xabarlari, (1/4), 189-193. – https://nuu.uz/uz/ilmiy-nashrlar/uzbekiston-milliy-universiteti-xabarlari/

[5] Matyoqubov, O. (2021). O'zbek musiqa tarixi. Toshkent: Fan. – https://fan-nashriyoti.uz/

[6] Jabborov, N. (2020). Navoiy va maqom san'ati: adabiy-musiqiy aloqalar. O'zbek tili va adabiyoti, (4), 3-10. – https://uzlit.uz/uz/jurnal/

[7] Mirzayev, M. M. (2022). Alisher Navoiyning estetik qarashlarida musiqa va she'riyat uyg'unligi. Yosh tadqiqotchi, (5), 78-82. – https://tadqiqot.uz/index.php/tadqiqot

[8] Abdullayeva, Z. A. (2023). Navoiy ijodida cholg'u asboblari tasviri va ularning ramziy ma'nolari. Musiqa san'ati va madaniyat muammolari, (1), 65-70. – https://art.uz/uz/jurnallar/musiqa-sanati-va-madaniyat-muammolari/

[9] Karimova, F. M. (2020). Alisher Navoiyning san'at falsafasi va uning zamonaviy talqini. Falsafa va huquq, (3), 52-57. – https://philosophy.uz/uz/jurnal/